

ФОЛЬКЛОРИСТИКА

УДК [398:17.022.1.035.3](477.41-054.73)

DOI <https://doi.org/10.32782/2710-4656/2024.2.2/20>

Коваль Г. В.

Інститут народознавства Національної академії наук України

МІЖ ПАМ'ЯТТЮ ТА ЗАБУТТЯМ: РОЛЬ ФОЛЬКЛОРУ В ЗБЕРЕЖЕННІ КУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ ЗОНИ

У статті аналізується вплив усної традиції на процеси збереження культурної ідентичності серед переселенців з Чорнобильської зони. Особливу увагу зосереджено на календарно-обрядовому фольклорі, що акумулює колядки, щедрівки, русальні, які інформують про культурну спадщину та допомагають зберігати зв'язок з втраченим домом. Дослідження базується на польових записах авторки, зроблених під час експедицій на місця переселення.

Важливість календарної пісенності розглядається крізь призму особливого значення мотивів та образів, характерних для цього виду фольклору. Втім, звертається увага на проблематику збереження цілісних текстів, оскільки переміщення носіїв традицій в інші географічне середовище часто спричиняло втрату цих традицій. Фрагментарне пригадування текстів для респондентів зумовлене різними факторами, зокрема стресові ситуації. Зроблено акцент на важливості процесів запам'ятовування та відтворення фольклорних елементів у змінних соціокультурних умовах. Вказується також на різницю в процесах запам'ятовування тексту між безпосередніми учасниками обрядів та тими, хто отримує інформацію від носіїв традицій, висвітлюючи при цьому комплексність та багатогранність цих механізмів.

Підкреслено складність відтворення обрядових дій та пісень, здебільшого серед людей старшого віку, які дистанціюються від свого дитинства та простору, де ці традиції відбувалися. Попри це, фіналізація сеансу записування сприймається як форма психотерапії, де кожне слово та образ, що задається, сприяє психологічному піднесенню інформаторів. Це дослідження підтверджує не лише культурну та історичну цінність обрядових традицій, а й їхній вплив на психологічний стан учасників, розкриваючи важливість фольклору у сучасному соціокультурному контексті.

Такий підхід має значення як для ідентифікації особистості з його унікальними здібностями оповідача, співця, так і для наукових проєктів, дозволяючи краще зрозуміти адаптацію культурних практик у житті переселенців. Усе це дає підстави констатувати, що народні традиції, перенесені в нове середовище, виступають як стержень, який сприяє збереженню зв'язків із корінням, з минулим, що набуває особливого значення в умовах кризи.

Ключові слова: фольклор, пам'ять, переселенці, культурна ідентичність, традиція.

Постановка проблеми. Чорнобильська катастрофа відокремила поліську землю, перенесла в іншу, «відчужену» реальність. Проте традиції, культура цього краю завжди були в об'єктиві уваги науковців, яким доводилося заново збирати все втрачене в експедиціях на місця переселених полісян, у яких авторка статті двічі брала участь (1998, 1999). Тому зацентруємо увагу на одному з векторів духовної культури – фольклорі переселенців із Чорнобильської зони. Цей матеріал став особливо актуальним під час воєнної агресії,

оскільки респонденти свого часу були вивезені на Київщину, зокрема у Макарівський, Бородянський та інші райони, де вони пережили ще й сучасне повномасштабне вторгнення російських військ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Про поняття фольклорної пам'яті досить мало досліджень. Маємо незначні напрацювання у цьому напрямі. У контексті народної прози розглядав це питання В. Сокіл [7, с. 163–168]. В «Українській фольклористичній енциклопедії» цей термін використовується у розумінні традиційності

народної творчості і рис її репродукції на основі стабільності та динамічності [6, с. 575–576]. Вказану проблему авторка статті висвітлила на матеріалі календарно-обрядової традиції [4, с. 234–248]. Те, що пам'ять є ресурсом уяви, формується спогадами, «вкорінена в конкретному – просторі, жесті, образі об'єкті» так трактує П. Нора [5, с. 202]. У фольклорі об'єктом пам'яті вважаються образи. Тому К. Фролова у своїх студіях дійшла до висновку, що «в джерелах мудрості народжується, твориться емоційно-образний каркас ментальності народу, той духовний код неповторного світосприйняття, який передається з покоління в покоління» [8, с. 10]. А. Киридон вважає, що пам'ять влаштована подібно до гіпертексту: нелінійна, фрагментарна і довільна у виборі маршрутів. Образи, звуки, запахи, смисли та інші елементи її неосяжного вмісту пов'язані між собою системою гіперпосилань – «асоціацій» [2, с. 8]. Дослідниця має рацію, що запам'ятовуються здебільшого яскраві слова, колоритні образи, неординарні події, місця.

Постановка завдання. Мета роботи – проаналізувати фольклор переселенців, показати роль традиції, пам'яті особистості, що пережила екстремальні умови, стресові ситуації, зберігши при цьому власну культурну ідентичність; представити пріоритетність виконавця, що полягає в його здатності формувати поетичну структуру фольклорного твору. В цьому контексті важливе значення має взаємодія з інформаторами, їхня готовність ділитися особистим досвідом та емоціями. Крім того, застосування сучасних технологій для запису (у конкретному випадку перезапис із касет на цифрові носії) та архівування фольклорних текстів забезпечить їхню доступність та сприятиме подальшим дослідженням. Важливим аспектом є використання інноваційних технологій для збору та аналізу даних, що надалі сприятиме формуванню цифрового фонду фольклористики та дасть змогу залучити ширшу аудиторію до вивчення та збереження культурної спадщини.

Дослідження вимагає комплексного підходу, що містить не тільки лінгвістичні та етнографічні аспекти, але й психологічні. Особлива увага надається впливу традиційних обрядів та пісень на емоційний стан респондента. Для цього застосовують методи якісного аналізу, зокрема глибинні інтерв'ю та етнографічні спостереження, які дозволяють виявити індивідуальні емоційні реакції.

Виклад основного матеріалу. Вивчення усної традиції переселенців з Чорнобильської зони

надає унікальну можливість зберегти важливу культурну спадщину, яка перебуває під загрозою зникнення в умовах кризи та трансформації. В контексті переселення ці традиції набувають особливого значення, оскільки допомагають утримувати зв'язок із втраченим домом та сприяють психологічній стійкості людини після катастрофи та наслідків евакуації.

У статті для аналізу використано власні польові записи від переселенців із Чорнобильської зони (1998–1999 рр.) [1]. Географія фіксацій: с. Липівка, Плахтянка, Макарівського району Київської області, Нові Варовичі, Плесецьке, Луб'янка Васильківського району Київської області із сіл Переяслав-Хмельницького р-ну та інших. Записи здійснено від респондентів, які були переселені з Чорнобильського району – Річиці, Буряківки, Товстого Лісу, Корогоду, Опачич, Залісся, Куповатого та деяких сіл Поліського району.

Якщо подивитися на фольклорні записи, то помітно, що чіткий пріоритет займає зимова обрядова традиція. У ній брали участь різні вікові категорії: як діти, так і дорослі. З певних фрагментів пропонуємо реконструкцію обряду колядування: *«І, значить, перед колядами, це перед сьомим январа, вот, це були у нас коляди – називались так, вот. Ну, і дівчора, взрослиє мало ходілі...»*. Важливо зробити акцент на процесі згадування фольклорного твору: спочатку відтворювалась обрядова дія, після чого фіксувалась пісня. Для людей старшого віку всі ці етапи давались нелегко. Проте фіналізація фольклорних сеансів сприймалась як певна психотерапевтична практика.

Для аналізу залучено лише календарно-обрядову традицію, у якій статистично домінують колядки та щедрівки, а з весняного циклу – русальні пісні. Серед текстів зимового циклу переважають ті, які адресовані господареві («Чи дома, дома наш господар», «Господару, славний пахару», «Пане господару, шо в цьому двору»); господині («У хазяїна умная жона»). Особливе місце посідають пісні для парубка («Маладий Іванко хваліца конем»); для дівчини («В саду вишенька розвивалася», «Пасла донечка чотирі воли», «Малада Маруся пшеницю жала»).

У пам'яті інформаторів збережено обряд ходіння з «Козою», що виступає одним із найбільш колоритних елементів зимової обрядовості та поєднує в собі театралізоване дійство, фольклор та вірування. В цих діях поєднуються виконання ролей, танці та інтерактивні елементи, що дозволяють глибше зануритися в культурний контекст та відчутти зв'язок із традиціями переселенців.

Варто зазначити, що при відтворенні обрядової гри з Козою, зафіксовано досить цілісні тексти пісень «Каляду, коляду, я Казу веду», «Ого, Каза, огого, сера». Етнографічний контекст у повній синергії з фольклорним: «*Два кажухі наदेвають на хлопця, рогі паставят колесом таких із розових. Приходить каза і так уже співають же ж: «– Пустите спявать? – Пустим! Заходьте». Заходять та й зразу ж спявають:*

*Та ви панове, гаспадарове
Паставте в ряду, я казу веду
На гарі каза з казенятамі
Вдалині вавчок з вавчинятамі
Як взявся вавчок за казу «чок-чок» ...
А ти, міханоша, пуджігни казу
Шоб наша каза разхадилася
Пану хазяїну пакланилася*

Берут казу прихилиють. А она ходіт і кланяється. А хазяїн їм заплотіт опісля, а ввечі зборня. Да зносятса хлопці, шо там шо зарабілі...». Свідомо наводимо повний запис від переселенки Омельченко Ганни Василівни, 1929 р.н. зі села Куповате Чорнобильського р-ну Київської обл. Це дає змогу створити певну картину, відновити окремі етапи дійства. Такі збережені матеріали від переселенців набувають особливого значення «живого» свідчення. Вагомими вони стають і для наукових досліджень, оскільки допомагають краще зрозуміти адаптацію культурних практик до певних змін життя, їхнє відродження чи трансформацію. Мусимо констатувати, що здебільшого обрядова традиція залишається на цифрових носіях.

Фрагментарно зафіксовано колядку, яку співали бджолам («Пан гаспадару, шо в цяму двару»). Збережено й досить архаїчну пісню «Ой летіт стрела», проте з утраченим обрядовим контекстом. Подібний запис надруковано в збірнику Зоріана Доленги-Ходаковського.

Отже, виявлено широкий спектр колядок, кожна з яких має свою виняткову тему й адресата (від господаря дому до молодих дівчат і парубків), відображає різноманіття соціальних ролей та відносин у суспільстві. Ці колядки не тільки виконують функцію побажань добробуту, але й відіграють важливу роль у збереженні та передаванні культурних цінностей.

Поширеним явищем, безумовно, були проводи русалок: «Проведу я русалочки до бору», «Проведу я русалочки за гору», «Проведу я русалочки аж до ямочки», «Проведу я русалочку в темний бор». Цікаво, що у всіх цих текстах різні просторові об'єкти, кожен з яких має стосунок до світу предків:

*Праведу русалку да грабу,
Сама вернусе дадому.
Праведу русалку да ямки
Сама венусе да мамкі
Праведу русалку, праведу.*

А діти кричать, саміє даросліє йдуть і муціни на кладбіца. **У нас йдуть** на кладбіца, **праводілі дома**: заходім у кладбіца, перекульдукуємося через могілки, через голову дак переверичаємося дагарі спіною, на магілу, шоб лягла спіна, шоб уже як будем жать жіта, калісь серпамі жалі все в калгоспі, шоб спіна не боліла. До тоді вже беру, там гармошка заході туду, тоді вже пагуляєм на могилках на кладбіцах: калі свого гроба, маї біля свайх. Таді йдуть дадому, музика вже грає, туду правелі, мари грають, як ідом туду провідіть, а назад ідом уже з песнямі, а маладьож, такіє хлопчікі, дак хавають, да панабірают вади, да 'блівають старіх людеї, шо йдем вже з могилок, да й маладьожі багато. Дак калісь же жізнє була...

Наведений фрагмент переносить респондента у минулий час та простір. Ключовими у тексті є виділені фрази: «**у нас**» – указує на приналежність до певної групи або спільноти, на цінність колективної (локальної) ідентичності; «**праводілі дома**» – підкреслює практику вшанування та пам'яті предків, що проявляється через конкретні дії й обряди, демонструє, як культурні норми та вірування впливають на традиційні обрядодії громади, а також як пам'ять минулого; «**дак калісь же жізнє була**» – висловлює ностальгію за минулим, у науковій перспективі ця модель може бути трактована крізь призму психології пам'яті.

Вербальний рівень передається через локативні детермінанти (далеко). У русальній пісні наявне таке просторове поняття, як «сірий бір»: «*Проведу я русалочки в сірій бор, А сама вернусе в татков двор*» [1]. Домінантним об'єктом тут виступає бір – сосновий ліс, характерний для поліського ландшафту. У конкретному випадку він вважається неосвоєним, небезпечним. Образ «сірого бору» пов'язується зі світом мертвих, оскільки русалку зараховували до потойбічних сил, тому й виганяли, «проводжали» її у «той» конкретно відведений простір. Основу пісні становить предикативна форма «проведу» – шлях через непрохідний ліс, болота, моря, озера, ріки. Зазначимо, що в розмовах з респондентами з'ясувалась одна з причин, яка вплинула на припинення цього обряду – «Тут такого лісу нема який був дома».

Аналізований матеріал підтверджує, що календарна пісенність із характерними для неї мотивами та образами мала особливе значення в цьому

регіоні. Проте фіксація цілісних текстів не завжди була можливою, оскільки носії традиції, переміщені в інше географічне середовище, поступово втрачали їх і намагалися пригадати або цілісну пісню, або її фрагменти. Очевидно, що на відтворення фольклору впливають різноманітні фактори, зокрема стресові ситуації. Цей аспект вимагає окремого наукового дослідження, зокрема, виявлення механізмів: вплив негативних ситуацій на здатність людини згадувати фольклорні твори; огляд процесів запам'ятовування, що відіграє особливу роль у збереженні фольклорних елементів за мінливих соціокультурних умов.

Про стан пригадування, почасти фрагментарного відтворення того, чи іншого тексту, є коментар інформатора: «Ох, скільки знав цяго. Дак шо ж така жизнь, мамка...». Це можна аналізувати різноаспектно. Зокрема, особливо чітко відображається складність процесів пригадування та значення минулого досвіду в контексті особистісного.

Звісно, що в усній словесності пам'ять відіграє вагомий роль. На думку психологів, запам'ятовування власних дій чи власної присутності в обряді, відбувається завдяки моторній пам'яті. У конкретній ситуації важливим є те, що саме емоції відіграють важливу роль, а це визначає роботу пам'яті. Якщо події торкаються широким масам, зберігаються в пам'яті колективу, то твір викликає великі естетичні прояви, має більше можливостей для збереження. Особливого значення додає осмислення пережитого, побаченого, скажімо, того ж таки календарного обряду. Отже, інформатор у процесі згадування, відтворення тексту проходить увесь спектр емоцій.

Специфіка поширення усної словесності характеризується часовими межами, у яких передається народний твір. Суб'єкт, який згадує текст, обрядову дію, що його супроводжує, постійно перебуває в часовому русі, дистанціюючись від часу, про який згадує. Зрозуміло, що в цьому процесі особливу роль відіграє пам'ять виконавця (народу), його майстерність. Саме він є тим носієм, який формує поетику тексту, оскільки виконує функцію «зберігача» фольклорних тем, сюжетів, мотивів, образів [3, с. 96]. Така темпорально-просторова динаміка для інформаторів-переселенців має не лише інформативний, а й емоційний сенс.

Для візуалізації пропонуємо метод представлення текстових даних у графічній формі. Такий підхід дозволяє ефективно відобразити кількісну частину фольклорних записів, які зафіксовані від переселенців лише за 1998 рік.

Діаграма 1. Цифровий фольклорний фонд переселенців Чорнобильської зони (1998 р.)

1. Колядки та щедрівки – (38%)
2. Русальні – 5%
3. Інші – 57%

Наведені зображення дають змогу оцінити кількісне представлення фольклорних записів. Значну частину займає зимова обрядовість (колядки та щедрівки, водіння Кози). Констатуємо, що саме цей пласт народної творчості переселенці досить добре зберегли у своїй пам'яті. Звісно, що робота з усною народною творчістю є досить важливим вектором у галузі гуманітаристики, оскільки кризь його призму можемо розкрити українську ідентичність. Як бачимо, яку лише унікальну спадщину українців становлять колядки та щедрівки. Тому необхідність вивчення фольклору беззаперечна.

Висновки і пропозиції. Отже, усна традиція реалізує свою цілісність лише в контексті активного функціонування. Відсутність процесів повторення та трансляції традицій, як правило, спричиняє їхнє забуття, а то й узагалі зникнення. Тому існує необхідність у вивченні зафіксованих експедиційних матеріалів. Така діяльність дозволить не лише визначити масштаб проблеми збереження культурної спадщини, але й підкреслить значення людини та її культурного надбання. Ці зусилля стануть фундаментом для української культури, особливо в умовах російської агресії, яка загрожує знищенням духовної спадщини.

Список літератури:

1. Експедиційні фольклорні записи Г. Сокіл (Коваль), зібрані в 1998-1999 рр. від переселенців з Чорнобильської зони. Архів Інституту народознавства НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 453. 294 арк.
2. Киридон А. Гетеротопія пам'яті. Теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті. Київ: Ніка-Центр, 2016. 320 с.
3. Коваль Г. Поетичний універсум календарно-обрядового фольклору українців. Львів, 2020. 440 с.

4. Коваль Г. Фольклорна пам'ять як процес організації та збереження етнокультурного досвіду (за матеріалами календарно-обрядової творчості). *Науковий збірник Закарпатського музею народної архітектури та побуту*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Дослідження, збереження, відтворення та популяризація культурної спадщини». (Ужгород, 26–27 червня 2015). Ужгород: Вид-во Гаркуші, 2016. Вип. 3. С. 234–248.
5. Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять / пер. із фр. А. Рєпи. Київ: ТОВ «Вид-во «Кліо», 2014. 272 с.
6. Сокіл В. Пам'ять. *Українська фольклористична енциклопедія*. Львів, 2018. С. 575–576.
7. Сокіл В. Пам'ять про голодомор 1932–1933 років. *Вісник Львівського університету*. 2010. Вип. 43. С. 163–168.
8. Фролова К. Естетичний код фольклорної пам'яті. *Збірник наукових праць*. Дніпропетровськ, 1997. С. 3–11.

**Koval H. V. BETWEEN MEMORY AND OBLIVION:
THE ROLE OF FOLKLORE IN PRESERVING THE CULTURAL IDENTITY
OF PERSONS DISPLACED FROM CHORNOBYL**

The article analyzes the influence of oral tradition on the processes of preserving cultural identity among immigrants from the Chernobyl zone. Particular attention is paid to the calendar and ritual folklore, which accumulates carols, shchedrivkas, and mermaids' songs that carry information about cultural heritage and help maintain a connection with the lost home. The research is based on the author's field notes made during expeditions to the resettlement sites.

The importance of calendar-dedicated songs is considered through the prism of the special significance of motifs and images characteristic of this type of folklore. However, attention is drawn to the problem of preserving complete texts, since the movement of tradition bearers to another geographical environment often led to the loss of these traditions. Fragmentary recalling of texts by respondents is caused by various factors, including stressful situations. The author emphasizes the importance of the processes of memorization and reproduction of folklore elements in the changing socio-cultural environment. The author also points to the difference in the processes of memorizing the text between the direct participants of the rituals and those who receive information from the bearers of traditions, highlighting the complexity and multifaceted nature of these mechanisms.

The difficulty of recreating ritual actions and songs is emphasized, mostly among older people who distance themselves from their childhood and the space where these traditions took place. Nevertheless, the finalization of the recording session is perceived as a form of psychotherapy, where every word and image recalled contributes to the psychological uplift of the informants. This research confirms not only the cultural and historical value of ritual traditions, but also their impact on the psychological state of participants, revealing the importance of folklore in the modern socio-cultural context.

This approach is important both for identifying individuals with their unique abilities as storytellers and singers, and for research projects, allowing for a better understanding of the adaptation of cultural practices in the lives of the displaced people. All of this gives grounds to state that folk traditions transferred to a new environment act as a core that helps preserve ties with the roots and the past, which is especially important in times of crisis.

Key words: folklore, memory, immigrants, cultural identity, tradition.